

Мирослав ЕГЕРИЋ

РАНА И ПРИТИСАК

ДВА РОМАНА О ГОЛОМ ОТОКУ

*Никад не оде све, човек се проише као вода,
нађе руйицу, негде се задржи.*

А. Исаковић

1.

Писати о 1948. години, макар и посредно, аналитичким објекцијама о романима који су »обрадили« ову историјску годину — представља својеврстан ризик. Не само због једне давне, тачне опаске Марка Ристића (*»да ниједна бијка није дефинитивно добијена ни дефинитивно изгубљена«*) него и зато што ова година изискује још многа, и сваковрсна истраживања.

Почео бих одмах о роману *Трен* 2. А. Исаковића. Изазов је писање о том роману: прво, зато што је реч о *значајном и храбром делу* о нашој савремености а одмах затим, што је тај значај *освојен* лупидношћу једне снажне уметничке природе за коју уметнички мислити значи мислити *даље*; живети свој став о дужности уметности као фундаменталан животни садржај.

Наиме, за мене, ово дело обнавља, интензивира на нов начин, једну суму питања над којом се не може нико од пробуђених сакрити у лагодно ћутање. Или, ако некоме то и пође за руком, настаје одмах нова сума питања, међу којима се истичу као примарна следећа: (1) *сме ли човек да буде на земљи другом дефинитивни судија*, (2) *ако се и прихватише улоге, којим разлозима може обезбедити њену легитимност?* (3) *Шта човек сме да учини другом човеку, ако поседује моћ да чини? Где престаје одбрана слободе и почиње краљевство насиља кад се прихватише став »нема слободе за непријатеље слобод«* (Сен Жист). (4) *Како избећи или бар умањити терор историје?* (5) *Како сачувати Револуцију од (нейслушне) деце и како сачувати (нейслушну) децу од њихових канибализама њених чиновника?* (6) *Како бити вајра а сачувати се од вајре?* (7) *Како избећи да разлика у постојању људи, у њиховим изборима, не буде кривица и повод за казну?* (8) *Како на крају, ако краја има, изразити све дуге дозиве у ноћи историје који оседају слух? И који, ако их прогнаше у подруме несећања, долазе са несвојојним сновима и ојомињу: да нема заборављених јаука, да страдање појединца може бити увод у неки трајнији, дубљи, далекосежнији пакао?*

Тих девет питања (други ће их вероватно наћи многи више) мени се овде јављају као сабирна мрежа проблематике *Трена 2*. Наравно, то не значи да се та иста питања, у другом виду и у другом облику, не јављају и у другим делима која говоре о 1948-ој години. Шта је овде битно уочити: реч је о једној визији света која у језгру садржи став: *људско биће није ни сојона ни анђео*. Оно је једна врста попршта, огњиште над којим се сударају различити ветрови историје; мала, слаба бића, лако се и брзо гасе; велика и снажна умиру усправно, терајући *своје* до краја, и на тај начин омогућајући властитим животом да се до крајњих могућности изрази оно што једна личност у *Трену 2* зове: *шперором историје*. У том смислу *Трен 2* је, бар за мене снажан *ирријисак на рану*, да би се исцелио *друштвени организам на којем је ша рана настала*. Наиме, сви знамо (да не понављамо та општа места) генерација ношена еланом великог самопрегора, велике вере у Идеје, вере у историјски циљ и смисао, нашла се, логиком исте те историје, пред пресудним моментом: *окренути леђа* тој вери да би се опстало или истрајати у њој па — пропасти. Догађаји су нам свима познати: Резолуција ИБ-а (1948), изјашњавања, камиони који довозе људе ка мору; бродови који превозе на Голи оток, у сабласном ћутању околине. Догађаји који — дати обичном дескрипцијом — не значе више до то: *побуњени делови жривују се оштрамку целине*. Питање: *сме ли човек да буде другом човеку дефинитивни судија*, на плану *пракличне* нужде, има као што знамо потврдан одговор.

Догађај који није друго до израз политичке воље једне земље која жели опстати као независна, јавља се као испуњење те воље, као нелагодан додуше, али нужан покрет ка опстанку и очувању *целине*. Људи су се прихватили улоге да суде другим људима, због разлика које постоје међу њима, али и *због сираха да би, не прихватише ли њу улогу, остали без икакве шансе*. Догађаји, међутим, овде не стају и *трагика штога избора се грана*. Људи су доведени на Голи оток, размештени тамо; опасност од њихове слободe практично је том изолацијом уништена; сведена је на степен онолике штете колика је количина снаге потребна за њихово чување на том отоку. Сви су, дакле, *сиоља гледано*, услови *шу* да се у оквиру извршног избора, то ће рећи већ *одлучене изолације људи*, примени однос према људима које тако увиђање захтева.

Трезвено и трезно поступање које би извирало из увиђања ситуације, њене природе, околности којих је она производ, било би могуће извести чисто, у једном знаку и ставу, кад би људи који то поступање према другим примењују, излазили из теоријских приручника о неопходности хуманог поступања. Тешкоћа је, међутим, у томе што људи ступају на историјску сцену *шакви какви су, што ће рећи без оштрамка*, а то значи и са наслагама притајених, дубоких муклих нагона у себи, које не управља само, ни искључиво, прозирна, јасна, историјска свест, но и *воља за моћи као надмоћи*, тамно и убиствено осећање прилике да ту надмоћ испоље.

Трагично језгро наше литературе о овој години, а нарочито у роману *Трен 2*, ја видим у тој неопходности да се, тематски узев, одрешито проговори и о *шом искуштву*, које, маколико раније захватано, није било дато у изразу у тој мери сугестивно и-без одступнице критички. Наиме, ако и прихватимо — што ми се чини дубоко неопходним — да је изолација, побуњеног или непослушног *дела целине у ситуацији кад је земља била факлички угрожена и било неопходно, онда осјаје без одговора ишања*: *ошкуда ша ишребда да се над људима, у изолацији, ирмењују*

постујуци који се не могу друкчије одредити но као деградација човечног елемента у њима?

Трен 2, наравно, не даје експлицитне одговоре на ово питање. Али — и у томе видим величину и изразитост пишчеве визије — ово дело фиксира атмосферу, дух агресије, разнолика стања људства у изолацији, од повремених жеља за спасом и излазом до издајстава, пристајања да наизменично буду мучитељи и жртве. То непошtedно истраживање житке, слабе људске супстанце, то лелујање човека, као пламена на снажном ветру, ја налазим да је најбољи дар Исаковићевог романа. Биће које дрхтури у дну хоризонта, спљoштено, згњечено историјом, то би била можда најшира и најближа слика за дух Исаковићевог истраживања у овом делу. Српска литература, у то сумње нема, обогаћена је овом књигом — и непотребно ју је бранити од било кога — сама се брани.

Ако бисмо хтели — за потребе анализе — да бацимо поглед на битна подручја која обухвата у тематском смислу, ми видимо: рефлектор кружи над проблемом слободе од дана Совјетског октобра (Кронштат), затим се управља ка призорима, изузетно снажним, Голог отока, па затим иде ка призорима повратника са Голог отока, њиховим разореним домовима, усамљеним породицама, родитељима, пријатељима *који то више нису, или никако не могу ни бити, јер је између њихових и њих легло искуство њака тих њихових.* Чини ми се да то није још довољно уочено, или ја нисам запазио у рекама написа о овој књизи, колика је снага слеђене тишине која дели, по њиховом повратку, ове људе — повратнике од осталог света. Исаковић је, чини ми се поступно откривајући драме својих протагониста разарао и ту тишину, али никада довољно да се она не осети и у рубовима исповести његових јунака, у нечем неизбрисиво промереном, што долази од ужаса пред откривањем људске природе у положају њене надмоћи над другом природом. Откривајући немилосно тај однос, Исаковић је последњом својом књигом дао мноштво сведочења о томе *каква је људска суштина кад има ајсолућину моћ и шта су границе моћи, или, још боље, када њогрешна њошреба моћи узноси жрћиву а њонжава мучићеља.*

Једном речи, када се *вера* извршила историјске нужности споји са *окрућношћу* апсолутне моћи, настају неки чудни пејзажи психологије, која није само то; историје која није само то; постојања које, интензивираним муком, прераста у надреално, потврђујући мисао Достојевског: *да ништа није њако фанћасићно као сћварносћ.* Чини ми се да је Трен 2 на тим тачкама изнео највише, најбоље странице. Сугестивношћу приповедача који прати латентно сукобе и објективира их као рељеф геста, покрет руку, очију, севкање мисли у премореним мозговима, осећајући изнутра логику супротстављених снага, овај писац нас држи не толико хармонијом реченице, саливеношћу слике, рафинованим изразима унутрашњег живота својих ликова, колико неком врстом епске и драмске снаге спојене у конвулзиван покрет.

Видимо, осећамо, да су речи хитнуте у време, ту, у овом делу, не због артистичког раја у којем бисмо се обрели са њима, но због *исцељења; због њошребе да се њишиском очисти рана. Да, исцељени, изаћу на свећслосћ и они који гоне и они који беже, мучићељи и жрћиве.* Чини ми се ипак, да је такав, суштински мудар, став могућ само при огромном искуству које се, временом, акумулише у творачкој индивидуалности; она на оку држи не идеолошке линије предмета којим се бави но, ако смемо рећи, живот у покрету, осетљивост за његову ширину и пуноћу.

У једном смислу, освајајући овај простор за читалачку свест својим делом, Исаковић је омогућио да видимо и то колико су наша сазнања о етичкој проблематици тога времена била оптерећена наслеђем *романтичног персјејтивизма*, у чијој је основи била априорна правилност, исправност, *уверење о сјајно добром избору оних који су кренули у стварање новог свећа*. У светлу нових сазнања о ђудљивостима историјског процеса («револуција која тече») човек се после овог дела — указује и као биће које се може изгубити («Онолики човек, изгубио се...»), као свест која је хтела да господари светом и у једном *шрену* осетила себе као додатак бесмисленој равнодушности материје (туцање камена, »посао за млин који не постоји«).

Има, не заборавимо и то, у овом делу и нека, ако смемо рећи, мучна меланхолија над призорима насиља, *једно осећање да се све што је некој унутрашњој логици, понавља у свећу, а човекова прагика је у томе што не може да избегне да буде материја тог понављања*. Украјко, *шерору историје, циљу који заборавља средства или, тачније средствима која замењују циљ, што дело сучељава пошребу сјајне перманентне свесци о природи средстава која се примењују према ђудима, једну дубинску свест да нису сва средства дозвољена према ђудима који се »губе« у непредвидљивости историјског процеса*. Другим речима, *ако циљ не бира средства, средства постојају циљ; казна упућена грешницима у том случају враћа се као неизбежна ојмена да свако прекорачење фундаменталних обзира може погодити и оне који ша прекорачења чине*. Анализе које се нуде из неких призора — свима добро познатих да бисмо их понављали — своде се на једноставно, али не банално опажање: *да је моћ као надмоћ слична вајри, добар слуга али рђав господар*. Свака неумереност у употреби те моћи има у последици сужавање човекове стваралачке снаге и достојанства.

Једном речи, овај роман би као своју девизу могао имати став: *приписком на рану, сазнањем до исцељења, ђуном истином до антиројлошке, психолошке, моралне ђуноће човека*.

2.

Био бих слободан сада да развијем неколико опажања, асоцијација, размишљања, о једној другој књизи са тематиком о којој је овде реч. Роман *Пресјуина година* Жарка Команина сматрам значајним романом у низу дела која ћемо овде помињати, на која ћемо ослањати нашу слику кретања у тој области. Зашто?

Прво, ако је *Трен 2* представио ђудску судбину као резултат судара разнородних честица у »акцелератору историје«, као њихово »прокључавање« због претераног убрзања, Жарко Команин ту судбину представља као, ако је допуштено говорити сликом — *преићећи облак који долази из даљине и разара облике животиња у једној ђаширијархалном традицијом обележеној средини*.

Наиме, у овом роману породица Рађевића се руши као слабашно гнездо на дивљем ветру историје, али нико од њих, чак ни летописац, нема пробуђену и продубљену свест о *природи* тога што их руши и развејава као сламке на вихору. Чињенице рушења су ту; снага која носи све пред собом простире се неком слепом неминовношћу; свест захваће-

них људских »честица« није у стању да обухвати ни изворе, ни ток, ни ударну силицу те немиповности. Постајући од извршитеља историјске нужности њен сужањ, умире Илија Рађевић: његова смрт, или још тачније његов живот пре смрти, повлачи у понор његовог брата Милутина и његовог оца Петра. *На згаришћу остају — као у суморним епизодама народне епике: жене у црнини; деце које њлаче.*

За разлику од Исаковића који трага за идентитетом драме својих протагониста, тешко и мучно се пробијајући до тог идентитета, Команин као да клеће своје ликове сигурним, поузданим потезима длета. Призори, личности у њима, њихови односи — све је то дато на фону једне патријархалне моралности, која притиснута силом историјског процеса (а богме и физичком силом), прихвата и сељачке радне задруге, и акције за скупљање дивизме, и повремена хапшења људи, безгласна њихова »одлажења у срез«, али се у свему томе осећа у позадини нека врста *коллективног епичког ока које све њрима, које све бележи, а нема снаге да се сујројсџави — док не дође време.*

Ликови *Пресџујне године* су зато у већој мери блоковите, дате у главним линијама, као супротстављена животна начела. У њиховој респкости, смркнутој опорости, осећамо племенски револт који се рогуши и супреже, али није у стању да нађе могућност за прокоп својих стаза до спасења: сељачка радна задруга је на силу створена и, у извесном смислу, на силу, а на радост њених чланова — распуштена. Тамни облак историје како је наишао тако је и отишао; оставивши за собом трагове велике *градобитине*. Летописцу је, на крају дела, остало да забележи: *»Сједоше да вечерају. У њиховој исџражњеној кући, сазиданој на сред црњиша давно, јод огромном и невидљивом небеском кайом, џрогорјелом звијездама, чу се њејињи њлач. Милијана усџаје, љуља кољевку. Дијете се умири. (Цијелу џу ноћ Милијана је узбуђена и немирна, буди се сваки час, џусџа и несрећна. Толико је несрећна да жели да умре.) Земља и куће џримају на џочинак уморне и несџокојне Црњишане.*

Само џчеле мирују у кошницама, не знају за сџрах. Док их џокривам сламом мени се чини да ме џчеле могу сџасџићи.

А одмах заџим:

Ријеч џослије свршеџка

По исџеку џресџујне године, 1948. настџуја џросџа 1949. година. Ту џочџе нова џовијест: џредсџоји џиознавање друге сџварносџи која ће у будућносџи биџи џрошла.

Њџу се године и низаће се, док је земље.

Краја нема.

И смрџ може слободно да дође«.

Као што се да видети, и овде је неко спасење од терора историје у мудрости које скривају (тихе) пчеле у кошници, јер »не знају за страх«. У *охолосџи човека, у његовој амбиџији да буде имџџаџор великог Творца, да чак буде његова замена, иџак се дође до џачке кад џа охолосџ нађе своје смирење у хармонији џчелињака.*

Треба додати још једну битну ствар: Команин одлично познаје природу ауторитарног фанатизма и фанатичне ауторитарности. Његови милитантни Рађевићи су, у том смеру, одлично исклесани, »дати у главнини вољних и мотивационих комплекса«. Основа њихове делатне снаге је шема: *сџворџићи нови свей, биџи војник без осџаџка, џодређен*

духу дисциплине коју захтева стварање тог новог света, макар постојећи иррационално. Иако нешто линеаран у том правцу, Илија Рађевић је егземпларна личност тог соја: једноумац, дивље, недиференциране енергије, неоплемењене унутрашњим животом — што је теже — често са револвером о појасу, он заиста оличава оно време следе вере у нашем поратном животу кад се певала у колу песма: *Америка и Енглеска биће земља пролетерска*. Његова трагика, на крају, зато не делује сувише потресно, јер — за нормалну мисао — такву једноумност није могао очекивати други крај.

Команину је, међутим, пошло за руком да у лику Гојка Мркојевића изрази онај сој вребајућих памети, које у свим друштвеним заокретима, траже и налазе ћара за своју неситу и упорну политичку амбицију.

Гојко Мркојевић је онај присебни, смирени примерак из соја цугаш-вилијеваца, који не говори много, који не распаљује фантазију високим циљевима ни великим визијама, али чека *вешто свој шренушак* и, када га зграби, настоји да ископа све предности које му даје, без обзира да ли тиме угрожава туђе животе и судбине. Битан је резултат; све остало је трење труња! На једном збору, једнога дана *преслоупне* године, »Црњанци, на сред Зборишта, зајеваше нову њесму:

Ој Силањине сћара бако

Не вара се Тишо лако.

Не вара се Тишо борац

Ниши Блажо Црногорац.

Илија их прекида и наређује да се ња њесма не њева. Гојко заустии нешто да каже, али кад видје Илијину руку на њишољу, заћуша.

Сјућрадан сћиже њи у Црњици и два удбаши кренуше њућ Илијине куће. Један од њих је Сшојан Кулиновић.

.....

Тога сћога дана кад је ухаћен Крсто омладинци и омладинке Црњанци хваћу се у коло, сћред школе, и њевају:

Информбиро нема њраво

Шшо је Тиша клеветашо.

Увече је Гојко Мркојевић, њо прејоруци Среског комитетта, изабран и њосћављен за новог секретара њокрајинског акћива Црњанци.»

Жарко Команин је, овде, по нашем осећању, наслутио једну нову појаву у оквиру тзв. ауторитарне заједнице: *будућност имају они који знају да ућуше, да се прећијаје кад је њошребно*. Увребавши свој тренутак, ти савремени микојани-Мркојевићи хрле ка ономе што сматрају освајањем власти као последњем циљу. Чињеница што ће, у последњем рачуну, и ловци бити уловљени, што ће и они можда пасти као честице у жрвњу великог механизма власти не мења ништа у њиховој логици вребања туђих грешака. *Они нису романсијери и не брину о њоследњим рачунима.*

Врлина Команинове књиге у тој релацији јесте у томе што види, и чини за друге видљивом, драму једног залуђеног, наркотизованог света, који се упутио ка стварању *новог живота*, рушећи темеље *сћарог* а да није ни најмање разбистрио неопходност ни рушења ни стварања. На

сцену су изведени ти ужарени, историјском ватром обузети, градитељи новог живота а у позадини, иза њихових пројеката и покрета, слутимо мук, невољно пристајање масе да буде, привремено, мливо »убрзаног историјског процеса.« Над њима општро, јасно, црногорско небо, као могући дефинитиван судија а између неба и земље размахали се бојовни, милитантни визионари »револуције која тече«. Они знају, унапред, *куда ћеће време*; знају шта се мора чинити за добро свих људи; знају ко је на правом путу а ко на стрампутици, па наређују да »Божих нико не смије славити«, да се чељад не смију женити из »реакционарних породица«, да се сви имају припремати за улазак у замишљени »рај на земљи«. Они који на то не пристају, који имају сопствене мисли о рају и о паклу и о начину уласка у један и у други, одводе се милицијским марицама »у један кут наше стварности«, задужен за исправно тумачење оног другог кута!

Оно што чини посебну вредност романа *Пресвићина година* Жарка Команина, чинећи га припадником честите породице оних дела која пише антрополошке и психолошке зоне наших сазнања о прошлости, јесте уверљиво уметничко разумевање времена и судбине људи у времену.

Наиме, сви ти Команинови »опасни« људи, милитантни чиниоци »новог живота« виђени су, изражени су као људи дубоких заблуда, као последице једног унезвереног, опијеног доба кад се »мало јело, а много сањало«; и кад се насиље садашњице објашњавало, или покушавало објаснити, рајским животом у сутрашњици. Син се, тим опијумом занет, окретао против оца, брат против брата, кум против кума, занета савест против трезне савести; памети се калемила нова памет, знању *ново* знање, моралу *нови* морал. *А оно што није било ново, није могло бити ни њамеј, ни знање, ни морал.* На зиду су сјајиле слике Стаљина, Тита и Блаже Јовановића, а душе је завитлао оркан подела: *сувише лево јосијало је десно, а десно није јосијало ни мало лево; дошадашња брајска љубав према великом брајцу са севера могла је однећи јужног брајца у Велику издају која се не љрашћа.* Трагичним верницима измакнута је испод ногу добра земља утопија; оно у име чега су подносили робије, глади, зиме, четворогодишњу борбу против Немаца — није дакле ни постојало. Требало је, нагло, сурово нагло, тражити нову, чупајући жиле старе вере; све то у средини за коју је Русија била *све* добро, *сав* морал, *сва* снага и сјај велике и моћне заштите, највеће кућиште и најјаче упориште. Брат који верује Стаљину а не Титу, није брат; отац који не пристаје на колективно газдинство (колхоз) није отац; друг из рата који не осуђује Резолуцију није друг из рата; мерила вредности се мењају из корена; селима и градовима крстари Удба, »мач Револуције«; велика слобода у односу према Великом Брату, претвара се у неслободу према малом који процењује обим и степен слободе! Трагичност Команинових верника није само у томе што су били хапшени, одвођени на Голи оток и тамо излагани тортурама. Трагичност тих верника је у томе што им страдање није било утемељено у истини, за коју, као и за отацбину, крај све тежине коју значи свако страдање, није тешко умирати. Наједном, лишени спасоносне наркотичне моћи, видели су стварност у њеним нимало идиличним изразима и облицима. Били су отпадници »покрета« зато што су веровали »покрету«; били су издајници Идеје зато што су

веровали у њу; били су сувишно, старо гвожђе Револуције, зато што су веровали да су баш они њен једини, прави, неугасли сјај! Охолост многих који су били победници хлађена је у новим самицама.

Створен је и нови простор за афирмацију циничних и нечовечних; хотимична немилост према »издајницима земље« нудила је нова места, нове каријере. Верницима, баш као и старим хришћанима, остајале су две могућности: или да се покају и одрекну свог (бога) Стаљина, уз помрачење вере у души, или да истрају па изгубе и живот и Стаљина! Команин је одлично показао у овом роману какве је све заплете стварао тај нови дух *ортодоксије* у савезу са нашим необузданим, песмираним темпераментима и сталним животом у оскудици свих врста и степена. Тамо где је, као у каквој светој шкрињи, било чувано старо добро начело: *чувај се, не огреши душу, без обзира на време и на простор у којем си, суровост живота је била бар олакшана, ако не и укинута*. Тамо пак где је животу и његовим тајновитим снагама сучељавано оштро као челик, ригидно, Начело, живот је немилосно био притискан, савијан, пустошен тим начелом.

Али, крај свих тих притисака, живот налази начина да се »протне, као вода«, неуништив, са бесмртном, светлосном супстанцом у себи:

»Сједоше за шриезу да вечерају. У њиховој исцражњеној кући сазиданој наспред Црњиша давно, под огромном и невидљивом небеском каиом, прогорујелом звијездама, чу се дјетињи њлач. Милијана устаје љуља колијевку. Дијете се умири. (Цијелу шу ноћ Милијана је узбуђена и немирна, буди се сваки час, њуста и несрећна. Толико је несрећна да жели да умре.)

Земља и куће ѡримају на ѡчинак уморне и несѡкојне Црњишане. Само ѡцеле мирују у кошницама, не знају за сѡрах.

Летописац, Иван Рађевић, пчелар из Црњиша, који исписује ове реченице, слуша над собом једну велику тишину, ону која долази ѡсле свих великих илузија о ѡроменама. Време, чије поуке он разуме и следи, нема ничег сличног са временом буке и беса; пчеле које мирују у кошницама и »не знају за сѡрах« ѡстојале су и ѡстојаће мимо свих Рађевића и њихових ѡемѡралних ѡројеката и неусѡха: *осмех вечног над ѡемѡралним.*

Жарко Команин је овим романом освојио лепо место међу писцима—извидницима савремене српске литературе. Јасан и уман без позе, речит без кокетарије, дао је висок прилог истраживању оних простора у нашој повијој историји за чију је сложеност и тамницу потребно више од артистичке рафинованости и расположивости.

***

Романи о којима је овде било речи, у главним линијама проблемских могућности, у битном, понављају, на свој начин фиксирају за трајање, централну мисао наше епохе, *ишњање ишњања: са којим ѡравом сѡуија догма ѡрошив живота, на чему се ѡемељи ѡена исцрајности и човекова шрагичности када јој се човек ѡдреди без осѡаика.*

Ако би се потражила матрица — уз нормално знање да је реч о уметничким делима а не о идеолошким расправама — осећању живота какво доминира у духу и душама носилаца *новог живота* у овим романи-

ма, онда би се могло закључити да је *она саздана од вере у човека као творца бољег света*. Пошто ту веру не могу сви подједнако претворити у промену света, то се њени носиоци добровољно предају тумачима вере, оних «који су у непосреднијој вези са историјом», и који знају једине начине на које се слепи и равнодушни историјски процес може *убрзати и ујавити по људској вољи*. Ту се, редовно, налазе људи који одговарају тренутним потребама других људи да верују, до краја, без ограничења, јер и они, ти људи, верују, или сугеришу да верују, до краја, без ограничења; тако се рађају такозвани *култови личности, харизме, људи и инстинктуације који не подлежу легитимном испитивању људског разума*.

Трагика домаћих бораца за *стаљинску визију* домаћег живота била је у томе што су веровали «одавде до вечности» да је *једна домовина йролешеријаша*, да је *један* њен учитељ, да се то велико и вечно јединство не сме рушити ни по цену личне пропасти верника. Помисао да различите главе могу доћи до различитих истина није била, за верника, филозофски или логички већ политички па и лични проблем. Сумњати у велико и вечно јединство био је за њих грех већи него што се данашњој свести и сензибилности може и представити. Догма рођена на темељима такве, толике вере, разумљиво, морала је да ужаснуто устукне пред навалама сумње у властити *свешћени основ*; како признати да је Велика несебичност била себичност; да је Учитељ био незналица, *да је биће света и човека било — обична обмана?* У Москви, сну свих њихових снова, су и тада одбијали часови са Кремањских часовника; у институцима марксизма-лењинизма са побожношћу су проучаване свете књиге: Маркс, Енгелс, Лењин; по школама стајали су портрети Стаљина и Тита, бронзане главе погинулих и живих визионара по трговима и установама! Рећи свему томе *не*, значило је, не само окренути главу од дотадашњих реликвија, скинути позлату са важећих кумира, него и изложити своје најближе терору тајне полиције, створити препреке властитом животу дефинитивно, заувек, једном речи прихватити одрицање уместо живота. И Антоније Исаковић и Жарко Команин у својим романима посвећеним феномену *Голи ојок* управо на тим степенима свести о сложености психичког постижу високе уметничке ефекте. Човек виђен у «акцелератору историје» није биће нарочитог кова, није јуришник на небо, није перушиви гвоздени човек из руских романа, из доба обожавања «јуриша на небо». Човек какав је у зупцима Великог механизма тоталитарне целине, одсликава се као слика великог јада, као биће из чијих ушију липти крв од добијених батина, који ступа у двореди крвника који чекају са немилосним шибама; као биће које дојављује своје другове из апсеничких ћелија, као зрно песка на бескрајној ужареној каменој плажи, зрно *које йревасишшавају*, на «друштвено-корисном раду», да угуви једном за свагда, да је побуна бесмислена и немогућа а грех огроман и неискупив! Човек «који гордо звучи», из свих њихових позлаћених представа о револуционару који мења свет, претворио се овде у Кафкиног кукца који бесмислено преноси камење са једне гомиле на другу са перспективом да од робијаша признањем кривице која није почињена постане издајник према својим и преваспитани, корисни члан друштва...

Тако се, неопажено, догађа, по парадоксу који само литература, уметничка визија осваја, на себи својствене начине, да се патња, страда-

ње, за историјски погрешне циљеве — овде рецимо за *стаљинизам* као несумњиво нехуман облик људске заједнице — претварају у речиту *ошшужницу сваке йошталитарне визије йосшојања и обожавања средсџва као замене за циљ*. Стаљинизам, потискиван титоизмом на Голем отоку, применом све *скеале суровосџи* према незаштићеном људском бићу, није ништа друго до обична процесџја суровости кроз простор и време, потврда оне старе мисли да је историја покољ невиних а обожавање власти извориште тог покоља. Оправдања да је тако морало бити, *јер да шако није било они би йрименили горе мејоде од ових да су дошли на власџи, не чини нишџа мање нечовечним йримењене мејоде*.

Каквог онда смисла има отварање и испитивање ове још незацелене ране југословенског комунистичког поретка, поступка који је несумњиво бацио уништавајуће светло у тзв. хуману верзију југословенског комунистичког постојања? Има смисла у том: што говор, уметнички уверљив о терору историје над људима, о провали насиља над човеком, о заборау границе коју насилници често прелазе испољавајући надмоћ као моћ, о подземним, муклим јауцима човека, може да покаже да је човек, својим обликом, *осећањем на људску йородицу којој йриџада, својом йосшојаношћу у борби чак за «йогрешине» циљеве, досџојан људског йошшојања йа и дивљења*. Притисак на ту рану, која људе од иоле осетљиве савести доводи пред вечне дилеме одговорности за човека, за његову судбину, јесте, по нама, једна од великих *еџичких йобеда* наше савремене уметности романа. И *Трен 2* Антонија Исаковића и *Пресџуџна година* Жарка Команина, сведоче да је наша литература не само преболела своје ране јаде естетизма као одбране од утилитарности, већ и закорачила у хоризонте истинске хумане зрелости и духа одговорности за оно што зовемо *хуманитом*, а што је одговорност и за ћутање пред нељудским лицем једне тиранџе.